

ԼՈՒՍԻՆԵ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ԱՂԱՎ ԱՆԱՊԱՏԻ 1292 Թ. ՆԿԱՐԱԶԱՐԴ ԶԵՌԱԳԻՐԸ

Բանալի բառեր՝ Վայոց ձոր, Մաթեոս վարդապետ, Սյունիքի դպրոց, հայկական մանրանկարչություն, զարդարվեստ, ավետարանիչների պատկերագրություն, Պրոքորոն:

Վայոց ձորի բազմաթիվ վանքերի կողքին XIII դարում իր գործունեությունն է ծավալել նաև Աղավ անապատի գրչատունը, որտեղից, դժբախտաբար, ընդամենը մեկ ձեռագիր Ավետարան է հասել մեզ (ՄՄ 6292): Մատենագրական աղբյուրներում այս վայրի մասին տվյալներ գրեթե չեն պահպանվել: Միակ հիշատակությունը հանդիպում է պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ՝ Վայոց ձոր գավառի եկեղեցու հարկացուցակում¹:

XIII դարի Բուն Հայաստանի և Կիլիկիայի ձեռագրերը միանգամայն տարբերվում են իրարից: Եթե վերջիններս մոտենում են բյուզանդական օրինակներին, ապա բուն Հայաստանի ձեռագրերը հարում են արևելյան և տեղական ավանդույթներին²: Սյունիքի մանրանկարչության մեջ հին տեղական ավանդույթներն առավել վառ արտահայտվել են Մաթեոս վարդապետի արվեստում, ով Աղավ անապատում 1292 թ. գրել է մի Ավետարան. «...զմեղապարտ գծողն և զանկիրք բանիս զՄաթ. Վարդապետ յիշեք ի տէր աղաչեմ» (թ. 215 ա): Ենթադրվում է, որ նա է եղել ձեռագրի ծաղկողը: Մաթեոսը հայտնի է նաև որպես Պոռչյան իշխանական տան քանդակագործ և ճարտարապետ³: Ա. Ավետիսյանը Մաթեոսին դասում է Գլաձորի դպրոցի ավագ սերնդի ներկայացուցիչների շարքին, թեև դրա մասին հավաստի տեղեկություններ չկան⁴: Մաթեոսի արվեստը, սակայն, իր ոճով ավելի շատ աղերսվում է Սյունիքի այլ գրչատների մանրանկարչությանը⁵:

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, *Սյունիքի պատմություն*, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 396: Տե՛ս նաև Ղևոնդ Ալիշան, *Սիսական*, Վենետիկ, 1893, էջ 97, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ.1, էջ 158:

² В. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва, 1986, с. 145.

³ Որպես ֆանդակագործ հիշվում է 1275 թ.՝ Մարտիրոս գյուղում կանգնեցված խաչաբաժնի հեղինակ: 1286 թ. կառուցել է նույն գյուղի վիմափոր եկեղեցիները, տե՛ս *Գիվան հայ վիմագրության*, պրակ 3, Երևան, 1967, էջ 178, Գ. Յովսեփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմության մեջ*, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 67:

⁴ Ա. Ավետիսյան, *Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը*, Երևան, 1971, էջ 40-49:

⁵ Այս երևույթը նկատել է նաև Ա. Գևորգյանը՝ Ա. Գևորգյան, *Վայոց ձորի և Որոտանի մանրանկարչությունը 13-17-րդ դարերում*, Երևան, 2003, էջ 24-26:

Ավետարանը գրված է թղթի վրա: Պարունակում է երեք թերթ եվսեբիոսի նամակը (1ա-բ, 3ա), համաձայնության կանոնները՝ բաշխված յոթ թերթերի վրա (2ա-բ, 3բ, 4ա-5բ) և չորս ավետարանիչների պատկերներն իրենց անվանաթերթերով: Ձեռագրի կազմությունը փոքր-ինչ խախտված է, հավանաբար, հետագա վերանորոգողի ձեռքով (1457 թ.), ով լուսանցքներում ավելացրել է շրջանակներ: Կա նաև մի թերթ (6ա-բ), որի խորաններն իրենց թե՛ գծանկարով, թե՛ գույներով ու ոճով տարբերվում են մնացածներից:

Ձեռագիրը բավական ուշագրավ է իր գեղարվեստական հարդարանքով ու պատկերագրությամբ:

Եվսեբիոսի նամակը սկսվում է հետաքրքիր մի էջով, որտեղ շրջանակված տեքստը անկյուններում զարդարված է կիսակլորների մեջ առնված մեկական գեղեցիկ սիրամարգով (տե՛ս ներդիր, նկ. 1): Ներքևում ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, զույգ սիրամարգեր են՝ պարանոցներով փաթաթված՝ խորհրդանշելով Հին և Նոր կտակարանների միասնությունը⁶:

Կանոնները բաշխված են ոչ թե ութ, այլ յոթ խորաններում, որն ավելի արխաիկ տարբերակ է և հանդիպում է վաղ շրջանի ձեռագրերում⁷: Խորանների մեջ ուշագրության են արժանի կողքի զարդարանքները՝ սիրամարգեր, թռչուններ, բուսական զարդեր, որոնք զուտ արևելյան բնույթ ունեն՝ պարզ գույներով, առանց ոսկու գործածության:

Անվանաթերթերի գլխազարդերը զարդարված են տարածում ստացած բուսածաղկային մոտիվներով, հուշկապարիկներով և աղբյուրից ջուր խմող թռչուններով: Կողային լուսանցազարդերը ևս կազմված են բուսածաղից, որոնք ավարտվում են զարդանկար խաչով (տե՛ս ներդիր, նկ. 2):

Ավետարանիչները պատկերված են զույգ սյուների վրա հենվող գլխազարդերի տակ, որոնց ծածկող զարդանկարը բաղկացած է հատվող քառատերևներից (տե՛ս ներդիր, նկ. 3, 4, 5, 6): Սյուների կողքին բարձրանում են ոճավորված ծառեր: Քիվը, որի վրա հենվում է Մարկոսին ներկայացնող էջի գլխազարդը և Մաթեոսի մանրանկարի գլխազարդի սյուները պահող պատվանդանը, լցված է նաև Արենիի եկեղեցու և Նորավանքի գավթի շքամուտքերին պատկերված Աստվածածնի նստարանը ծածկող գորգի եզրերը պատող երկրաչափական զարդաձևում հանդիպող նախշով, որն օգտագործվել է միայն քանդակագործական այս երկու հուշարձաններում⁸: Այդ բեկյալ ոլորանախշը, ինչպես նկատել է Պ. Դոնաբեդյանը, տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում Վայոց ձորից դուրս խիստ հազվագեպ է հանդիպում: Այն մանրանկարչության

⁶ Г. Акопян, Э. Корхмазян, "Миниатюра Коренной Армении (13-14 вв.)", *Армянская миниатюра*, Ереван, 2007, с. 45.

⁷ Т. Измайлова, *Армянская миниатюра XI века*, Москва, 1979, с. 45.

⁸ Մ. Հասրաթյան, «Հայ նախաքաղաքային և ֆանդակագործության նորահայտ հուշարձաններ նորավանքում», *ԼՀԳ*, 1984, Հ⁴ 8, էջ 62:

մեջ սկսում է երևան գալ Մաթեոսի և Մովսիկի նկարագարդումներում (ՄՄ 2848, 6792), հաճախ հանդիպում Թորոս Տարոնացու մոտ (ՄՄ 206, 353, 6289, 8936), շարունակում իր գոյությունը Ավագի (ՄՄ 7650) և Գրիգոր Տաթևացու մանրանկարներում և հետագայում տարածվում հատկապես Վասպուրականում: Արդ, այս զարդը, որ կարելի է համարել բացառապես վայոցձորյան արվեստին բնորոշ, առաջին անգամ հանդիպում է 1292 թ. այս ձեռագրում⁹:

Ուշագրավ է, որ ավետարանիչները պատկերված են ոչ թե մենակ, այլ ուղեկցող ֆիգուրներով, երևույթ, որ սովորաբար բնորոշ է Հովհաննեսի պատկերագրությանը: XI դարից սկսած ի հայտ է գալիս պատկերագրական նոր տիպ՝ Հովհաննեսը թելադրում է իր Ավետարանը Պրոքորոսին, որ վերցված է Գործք առաքելոց-ից (Ձ 5): X դարի վերջից շուտ պատկերման այս տարբերակը չի հանդիպում¹⁰:

Արդ, ուժքե՞ր են մյուս ավետարանիչների հետ պատկերված անձինք: Դրա համար կդիտարկենք նմանօրինակ պատկերների դրսևորումները միջնադարյան արվեստում:

Ավետարանիչներին ուղեկցող կերպարների ուսումնասիրմանն անդրադարձել են Ա. Բաումշտարկը, Զ. Գալավարիսը, Կ. Վայցման-Ֆիդլերը, Ռ. Նելսոնը և ուրիշներ¹¹:

Դրա վաղագույն դրսևորումը հանդիպում է Ռոսանոյի VI դարի Ավետարանում, որտեղ Մարկոսի դիմաց հայտնվում է երկար քողով կանացի մի ֆիգուր, ով ավետարանչի համար հանդես է եկել որպես մուսա, ներշնչանքի կերպավորում:

Ավետարանների նախադրությունների համաձայն՝ Մարկոսի Ավետարանը գրվել է իր ուսուցիչ Պետրոս առաքյալի թելադրանքով, Ղուկասինը՝ Պողոսի և տրվել Անտիոքի եպիսկոպոս Թեոփիլոսին: Այդ պատճառով էլ XI-XIV դարերի հատկապես բյուզանդական ձեռագրերում Մարկոսին հաճախ պատկերում էին Պետրոսի, իսկ Ղուկասին՝ Պողոսի կամ Թեոփիլոսի՝ որպես ստացողի կամ պատվիրատուի հետ: Վերջինս հանդիպում է և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան հուշարձաններում:

⁹ Պ. Դոմարեդյան, «Նորավանքի ֆանդակագործական մի հուշարձանի ոճական առանձնահատկությունները և ստեղծման ժամանակը», ԼՂԳ, 1979, N 11, էջ 101: Ինչպես նկատել է հեղինակը, մոտիվն օգտագործվել է նաև XII դ. վերջի և XIII դ. սկզբի նեստորական մանրանկարներում:

¹⁰ A. Friend, "The portraits of Evangelists in Greek and Latin manuscripts," *Art studies*, 1927, p. 146, H. Buchthal, "A Byzantine miniature of the fourth Evangelist and its relatives," *Dumbarton Oaks Papers*, no. 15, Washington, 1961, p. 129-139.

¹¹ R. Bergman, "Portraits of the Evangelists in Greek Manuscripts," *Illuminated Greek Manuscripts from American collections*, Princeton, 1973, G. Galavaris, *The illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, Wien, 1979, R. Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*, New York, 1980.

VII-VIII դարերով թվագրվող փղոսկրյա տախտակը (Լոնդոն, Վիկտորիա և Ալբերտ թանգարան, 270, 1-1867) ամենավաղ օրինակն է, որտեղ Պետրոսն ուղեկցում է Մարկոսին, իսկ մանրանկարչական արվեստի վաղագույն օրինակը թվագրվում է X դարով (Վոլթերս արվ. պատկ., W 524): Ուղեկցող ֆիգուրները հանդիպում են և՛ նստած, և՛ կանգնած տարբերակներով: Նրանք գտնվում են ավետարանչի դիմաց կամ էլ նրա հետևում:

Հայ մանրանկարչական արվեստում Պետրոսի ներկայությունը պատկերագրական տարբերակը ևս հանդիպում է (ՄՄ 180, ՄՄ 2848, եղմ. 1796, եղմ. 2569, Դուբլինի Չեսթեր Բիթի գրադ. 567), իսկ Թեոփիլոսին տեսնում ենք XIII դարի կիրիկյան և ավելի ուշ շրջանի մի քանի ձեռագրերում (ՄՄ 197, ՄՄ 2705, ՄՄ 9422, Ֆրիդ արվ. պատկ. 56.11, Քեմբրիջ, Ֆիթսվիլիամ թանգ. McClean 201, Վիեն. 292)¹²:

Սակայն ոչ բոլոր պատկերներն են կապված նախադրությունների հետ, քանի որ պատկերագրության վրա ազդում են այլ գործոններ ևս, և դրանցից մեկը տեսողական հարմարության նախապատվությունն է. եթե Մարկոսն ու Ղուկասը ուղեկցվում են առաքյալներով, նախընտրելի է Մատթեոսին և Հովհաննեսին ևս զուգակցել ինչ-որ մեկի հետ¹³:

Բյուզանդական, ասորական, դպտական, վրացական ու հայկական մի շարք մանրանկարներում Մատթեոսը երբեմն ուղեկցվում է Հիսուսի պատկերով: Հայտնի է XI-XII դարերի մի քանի մանրանկար¹⁴, որոնցում Մատթեոսը պատկերված է մի երիտասարդի հետ, ով ոչ մի գործողություն չի կատարում, սակայն, կարելի է ենթադրել, որ դա ոմն Հովհաննեսն է կամ Բարդուղիմեոսը, որն, ըստ ավանդության, թարգմանել է Մատթեոսի Ավետարանը եբրայերենից հունարենի: Ուղեկցող և ավետարանչին ներշնչող կերպարի դերում հայտնվում են նաև Տիրամայրը, Հովհաննես Մկրտիչը, հրեշտակներ:

Համաքրիստոնեական միջնադարյան արվեստի մեծաթիվ պատկերներ մեր ձեռագրի մանրանկարների հետ համեմատելով, գալիս ենք այն եզրա-

¹² Լ. Ազարյան, *Կիրիկյան մանրանկարչությունը 12-13-րդ դարերում*, Երևան, 1964, *Մոմիկ մանրանկարիչ*, Ալբրոմ-ուսումնասիրություն, Երևան, 2010, С. Манукян, В. Казарян, *Матенадаран*, т. 1, Москва, 1991, Э. Корхмязян, *Армянская миниатюра Крыма*, Ереван, 1978, S. Der-Nersessian, *The Chester Beatty Library*, Dublin, 1958, նույնի՝ *Armenian manuscripts in the Freer Gallery of Art*, Washington, 1963, նույնի՝ *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia*, Washington, 1993, նույնի՝ *Manuscripts arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIV siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Venise*, Paris, 1936-37, O. Kurz, *Three Armenian Miniatures in the Fitzwilliam museum*, Cambridge, 1969, B. Narkiss, *Armenian Treasures of Jerusalem*, Israel, 1979.

¹³ R. Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*, p. 87.

¹⁴ Պիերպոն Մորգան գրադ. M. 748, Կոստյումսիոս վանք 61, Աթենք Lavra A 7:

հանգման, որ Մատթեոս վարդապետը ոչ թե հին ավանդույթյան հետևողությամբ Պետրոսին կամ Պողոսին է պատկերել, այլ Հովհաննեսի հետևողությամբ բոլոր ավետարանիչներին՝ որպես իրենց գրիչներին թելագրողների, ինչը կարելի է որակել որպես պատկերագրության բացառիկ դրսևորում: Չորս մանրանկարներում էլ Ավետարանիչը մի ձեռքը բարձրացրել է դեպի երկնային սեգմենտը, իսկ մյուսը պարզել դեպի գրագիրը, որ բարձր թիկնակով աթոռին նստած գրում է բացված Ավետարանի վրա: Բոլոր ֆիգուրներն օժտված են շարժումների կենդանությամբ, ինքնատիպ սանրվածքով և արտահայտիչ դիմագծերով: Հովհաննեսի պատկերում Պրոքորոնը մորուքավոր է, մինչդեռ մյուսների գրիչները, ըստ կանոնիկ պատկերագրության՝ երիտասարդներ են: Սակայն Պրոքորոնի տարիքով պատկերումը բացառություն չէ և հանդիպում է հայ ձեռագրարվեստի մի շարք օրինակներում (ՄՄ 2848, ՄՄ 3717, ՄՄ 4814): Հովհաննեսի հետևում հայտնվում է նաև հրեշտակը, որ XIII դարից սկսած սովորաբար բնորոշ է Մատթեոսի պատկերներին՝ որպես ավետարանի խորհրդանիշ¹⁵: Հովհաննեսի մանրանկարում հրեշտակը հանդես է գալիս ներշնչողի դերում, ինչպես Աստծո Աջը, Սբ. Հոգին, Քրիստոսի կիսաֆիգուրը, որ հայտնվում են երկնային սեգմենտում կամ էլ շրջանակի մեջ:

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ Աղավ անապատի ձեռագրական այս եզակի նմուշն իր ուրույն պատկերագրությամբ ու գեղեցիկ ոճական հարդարանքով արժանի տեղ է զբաղեցնում հայ մանրանկարչական արվեստում:

ЛУСИНЕ БАРСЕГЯН
ИЛЛЮСТРИРОВАННАЯ РУКОПИСЬ 1292 ГОДА ИЗ ПУСТЫНИ
АХАВ

Ключевые слова: Вайоц дзор, писец Матеос, Сюникская школа, армянская миниатюра, орнамент, иконография евангелистов, Прохор.

Среди многочисленных монастырей Вайоц дзора в XIII веке действовал также скрипторий пустыни Ахав, из которого до нас дошло лишь одно Евангелие (Матенадаран 6292). Рукопись скопировал, предположительно также проиллюстрировал в 1292 г. писец Матеос, известный как скульптор и архитектор княжеского рода Прошянов. Евангелие переписано на бумаге и содержит 3 листа письма Евсевия, каноны согласия (7 листов), а также 4 портрета евангелистов и титульные листы. В художественном оформлении и иконографии рукописи ярко выражены древние традиции Сюник-

¹⁵ Հրեշտակն անսովոր պատկերագրությամբ հայտնվում է 1273 թ. մի ձեռագրում, որտեղ ամբողջ հասակով կանգնած է Հովհաննես ավետարանիչի դիմաց, տե՛ս Ա. Գևորգյան, «Հովհաննես ավետարանիչի պարականոն մի պատկեր», ԼՀԳ, 1981, № 4, էջ 62-66:

ской школы. Евангелисты изображены парами, что характерно для иконографии Иоанна, начиная с XI века часто изображаемого вместе с Прохором. Все четыре евангелиста стоя диктуют сидящим писцам. Есть византийские, сирийские, коптские, грузинские и армянские памятники, в которых Евангелистов сопровождают другие персонажи: Марка – Петр, а Луку – Павел, но не известно ни одного иного памятника, где бы все 4 евангелиста имели писцов. Следовательно, рукопись пустыни Ахав по своему художественному стилю и своеобразной иконографии – важный памятник армянского искусства миниатюры.

LUSINE BARSEGHYAN

AN ILLUSTRATED MANUSCRIPT FROM THE AGHAV HERMITAGE
COPIED IN 1292

Keywords: Vayots Dzor, Vardapet Mateos, Armenian miniature, ornaments, Syunik School, iconography of Evangelists, Prochorus.

The Aghav hermitage, which was functioning in the 13th century, was one of Vayots Dzor's numerous monasteries. Only one Gospel copied there in 1292 (M6292) has reached us. Its scribe Mateos, the famous sculptor and architect of the Proshean noble family, presumably also illuminated the manuscript. The codex is written on paper and contains the Letter of Eusebius (3 folios), the Canon Tables (7 folios) and the portraits of the Evangelists with title-pages. From an artistic and iconographic point of view, the manuscript reflects the old traditions of the Syunik School of miniature art. The Evangelists are depicted in pairs, which is typical of the iconography of John, as from the 11th century onwards he is often portrayed with Prochorus. All four Evangelists are standing and dictating texts to sitting scribes. There are Byzantine, Syriac, Coptic, Georgian and Armenian manuscripts in which the Evangelists are accompanied by various figures: Mark by Peter, and Luke by Paul. No other instance is known where all of the Evangelists are depicted with scribes. In this sense, the Gospel of the Aghav hermitage with its original iconography and artistic style is a valuable example of Armenian miniature art.